

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD), II/1 (2013), 65-84

BORU HATTI PROJELERİNİN HAZAR HAVZASI JEOPOLİTİK VE JEOEKONOMİSİNDEKİ ROLÜ

Faysal KÖTEN*

Özet

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Hazar bölgesinde beş Türki cumhuriyetin de bulunduğu birçok ülke bağımsız hale geldiler. Bölgenin zengin hidrokarbon rezervleri küresel ve bölgesel aktörlerin bölgeye olan ilgilerini arttırmıştır. Küresel ve bölgesel aktörler bölgede bulunan hidrokarbon rezervlerini boru hatları yoluyla kendi uluslararası pazarlarına yönlendirmek ve kendi enerji arzı güvenlikleri için mücadele vermişlerdir. Bu çalışmada boru hattı projelerinin Hazar bölgesi jeoekonomisi ve jeostratejisi üzerindeki rolü analiz edilmiştir.

Bu bağlamda Hazar bölgesindeki hidrokarbon rezervleri üzerindeki uluslararası güç mücadeleleri araştırılmıştır. Sovyetler Birliği'nin Avrasya'dan çekilmesiyle oluşan güç boşluğunun oluşmuş ve "Yeni Büyük Oyun" başlamıştır. Nabucco, Bakü-Tiflis-Erzurum, Merkez Asya- Çin, Güney Akım gibi boru hattı projeleri Hazar bölgesinin hidrokarbon rezervlerinin uluslararası pazarlara nakli için geliştirilmiştir.

Boru hattı projeleri, Hazar bölgesinin jeopolitik ve jeoekonomisi için stratejik olacakları tahmin edilmektedir. Hidrokarbon rezervleri bakımından zengin olan ülkelerin jeopolitik önemlerinin artacağı beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Boru hatları, enerji, jeopolitik, jeoekonomi, Avrasya, Hazar

* Araş. Gör., Uludağ Üniversitesi İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doktora Öğrencisi, faysalkoten@gmail.com

Abstract

The Role of Pipeline Projects in Caspian Region Geopolitics and Geoeconomics

After the dissolution of the Soviet Union, many countries including five Turkish Republics gained independence in the Caspian Region. Because of its rich hydrocarbon reserves, the Caspian Region became the focus of regional and global powers. The global and regional actors struggled to enhance their influence over the geography where these resources are located and over the routes that these resources are transported to international markets to increase their energy supply security by pipelines. In this paper, the role of pipeline projects in Caspian Region geopolitics and geoeconomics was analyzed.

For this aim, international power struggle over hydrocarbon resources in Caspian Region was investigated. “The new great game”, which started as a result of the power struggle among the regional and global actors to fill the power vacuum created by the withdrawal of the Soviet Union from Eurasia, was evaluated. Pipeline projects, which were developed to transport Caspian Region hydrocarbon resources to international markets such as the Nabucco, Baku-Tiflis-Ceyhan, Baku-Tiflis-Erzurum, Central Asia-China, South Stream, and Kazakhstan-China were analyzed.

It is expected that oil pipeline projects will continue to be strategic elements in Caspian Region geopolitics and geoeconomics. It is estimated that geopolitical importance of hydrocarbon-rich countries and countries on transportation routes will increase.

Keywords: Pipelines, energy, geopolitics, geoeconomy, Eurasia, Caspian

Giriş

Soğuk savaşın sona ermesiyle beraber iki kutuplu dünya düzeni son bulmuştur. İki kutuplu dünya düzeninin sona ermesi ve Doğu Bloku'nun dağılmasıyla birlikte Sovyetler Birliği'nin hüküm sürdüğü coğrafyada birçok ülke bağımsızlığını kazanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya Federasyonu ve 15 yeni cumhuriyet kurulmuştur.

Soğuk Savaş sonrası oluşan yeni uluslararası sistemde, Soğuk Savaş süresince yüksek politika (high politics) sorunlarının yanında nispeten önemsiz olarak algılanan düşük politika (low politics) sorunlarının önem kazandığı gözlemlenmiştir. Düşük politika (low politics) sorunlarının önem

kazanmasıyla beraber enerji kaynakları bakımından zengin bölgelerin jeoekonomik ve jeostratejik önemleri daha da artmıştır. Uluslararası sistemde yaşanan bu değişimlere paralel olarak dünyada bulunan enerji kaynaklarının önemli bir bölümüne sahip olan Orta Doğu ve Hazar Havzası'nı da içine alan Avrasya, küresel ve bölgesel aktörlerin odak noktası haline gelmiştir.

Soğuk savaş sonrası dönemde dünya ekonomisinin hızla büyümesi ve bu büyümeye paralel olarak enerji talebinin artması ile beraber enerji güvenliği önem kazanmıştır. Enerji güvenliği, ihtiyaç duyulan enerjinin kesintisiz bir şekilde, istenilen zamanda sorunsuzca elde edilmesi olarak tanımlanmaktadır. Doğalgaz ve petrol boru hatları, enerji güvenliğini sağlama noktasında enerjiyi son kullanıcılara hızlı ve sorunsuz bir şekilde nakletmek için en çok tercih edilen yol olarak görülmektedir. Bu bağlamda, Hazar Havzası zengin hidrokarbon kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılması için boru hattı projeleri geliştirilmiştir.

Hazar Havzası'ndaki zengin doğalgaz ve petrol rezervlerinin uluslararası piyasalara taşınması, bölge ülkeleri için son derece önemlidir.¹ Bu bağlamda geliştirilen boru hattı projeleri, Hazar Havzası jeoekonomisi ve jeopolitiğinde köklü değişikliklere yol açmışlardır. Hazar Denizi'ne kıyısı bulunan devletler, kendi çıkarları doğrultusunda boru hatları projelerinin hayata geçmesi için diğer bölgesel aktörler ve küresel aktörlerle işbirliklerini yoğunlaştırmışlardır. Soğuk Savaş döneminde sadece SSCB ve İnan'ın Hazar Denizi'ne kıyısı bulunurken, SSCB'nin dağılmasıyla beraber beş lke Hazar Denizi'ne kıyıdaş olmuştur, bu da bölgedeki dengeleri değiştirmiştir.

Bu alışmada, Soğuk Savaş sonrası dönemde Hazar Havzası zengin hidrokarbon kaynaklarının uluslararası piyasalara taşınması için geliştirilen boru hatları projelerinin Hazar Havzası jeopolitiği ve jeoekonomisi üzerindeki etkileri ele alınacaktır.

1 Farid Guliyev, Nozima Akhrarkhodjaeva, "The Trans-Caspian Energy Route: Cronyism, Competition and Cooperation in Kazakh Oil Export", **Energy Policy**, s. XXXVIII (2009), s. 3171.

Uluslararası Politika, Enerji Güvenliği ve Hazar Havzası

Soğuk Savaşın sona ermesiyle beraber ABD'nin tek süper güç olarak kaldığı bir uluslararası sistem ortaya çıkmıştır. Bu, birçok kişi tarafından liberalizmin komünizm karşısından elde ettiği zaferi olarak yorumlanmıştır. ABD Başkanı Clinton, Soğuk Savaş sonrası dönemi “Yeni Dünya Düzeni” olarak tanımlamıştır. ABD, temsil ettiği liberal bloku Yeni Dünya Düzeni’nde de geliştirdiği politikalarla desteklemiştir.²

Liberalizmin ön plana çıkarıldığı Yeni Dünya Düzeni’nde ekonomi gibi düşük politika (low politics) ile ilgili görülen konular ön plana çıkmıştır. Ekonomik sorunların ön plana çıkmasıyla hızlı ve istikrarlı bir ekonomi büyüme için stratejik öneme sahip enerji kaynaklarının önemi bir kat daha artmıştır.

XXI. yüzyılda petrol ve doğalgazın kömür ile birlikte halen en önemli enerji kaynakları olması, Hazar Havzası gibi hidrokarbon rezervleri açısından zengin bölgelerin jeostratejik ve jeoekonomik açıdan önemlerinin artmasına sebep olmuştur. Petrol ve doğalgaz, sadece ticari bir emtia olmaktan öte uluslararası siyasetin önemli öğeleri haline gelmişlerdir. Enerji güvenliği, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için bir öncelik haline gelmiştir. 1973 petrol krizi ve bu krizin uluslararası siyasal ve ekonomik dengelere yansımaları, enerji güvenliğinde yaşanabilecek aksamaların etkileri konusunda son derece önemli ipuçları vermektedir.

Enerji güvenliğinin Soğuk Savaş sonrasında bu derece önem kazanması Hazar Havzası gibi petrol ve doğalgaz açısından zengin bölgelerin jeostratejik ve jeoekonomik olarak önem kazanmasına neden olmuştur.³ Soğuk Savaş süresince Hazar Havzası’na kıyası bulunan iki devletten biri olan Sovyetler

2 İlhan Oğuz Akdemir, “Global energy circulation, Turkey’s geographical location and petropolitics”, **Procedia Social and Behavioral Sciences**, s. XIX, (2011), s.78.

3 Aad Correlje’, Cobi van der Linde, “Energy supply security and geopolitics: A European perspective”, **Energy Policy**, s. XXXIV, (2006), s. 536.

Birliği, Hazar Havzası'nı büyük lde kontrolü altında tutmuştur. Soğuk Savaş sonrasında Hazar'a kıyıdaş olan ülke sayısı beşe çıkmış, bu ülkeler arasında Hazar'ın hukuki statüsü konusunda bir görüş birliğine varılamamıştır. Hukuki statü konusunda yaşanan belirsizliğin bölge hidrokarbon rezervlerinin uluslararası piyasalara taşınması için geliştirilen boru hatları projelerine olumsuz yansımaları olmuştur. Hazar'ın statüsünün belirlenmesi Hazar'a kıyısı olan devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde temel belirleyici faktör olarak görülmektedir.⁴

SSCB'nin dağılmasından sonra Hazar'ın hukuki statüsü ile ilgili ilk adım 21 Aralık 1991'de atılmıştır. 1991'de eski SSCB'yi oluşturan tüm devletlerin katılımıyla imzalanan Almatı Deklarasyonu ile devletler kendilerini SSCB'nin ortak mirasçıları olarak deklere etmiřlerdir⁵. Bu bağlamda, Hazar Denizi de ortak miraslar arasında kabul edilmiştir. 1992 ve 1993'te Hazar'ın paylaşımıyla ilgili olarak yapılan görüşmelerde Kazakistan, 1970 yılında SSCB tarafından yapılan paylaşımın kabul edilmesini teklif etmiştir. Rusya, Kazakistan'ın teklifini reddeden tek ülke olmuş, bu da Hazar'ın hukuki statüsünün belirsiz hale gelmesine neden olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan ülkelerden biri olan Azerbaycan başta olmak üzere kıyıdaş ülkelerin kendi bölgelerindeki petrol ve doğalgazı ihraç etmek istemeleri Hazar'ın hukuki statüsünü uluslararası siyasetin gündemine sokmuştur. Hazar'ın statüsü farklı uluslararası platformlarda tartışılmıştır. 1996'da Türkmenistan'da yapılan toplantıda Rusya ve İnan, Hazar'ın gl olduğunu savunmuşlar; Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan ise buna muhalefet etmişlerdir.⁶

Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün netlik kazanmaması sebebiyle kıyıdaş ülkeler ikili anlaşmalar yapma yoluna gitmişlerdir. Kazakistan ve Rusya,

4 Correlje', van der Linde, "a.g.m.", s. 536.

5 Hanna Zimnitskaya, James von Geldern, "Is the Caspian Sea a Sea; and Why does It Matter?", **Journal of Eurasian Studies**, s. II, (2011), s. 6.

6 Zimnitskaya, Geldern, "a.g.m.", s. 7.

Hazar'ın kuzey kesimi ile ilgili bir anlaşma yapmışlardır. İki ülke arasında imzalanan bu anlaşmayla Hazar'ın statüsünün belirlenmesinin ikili anlaşmalar yoluyla olacağını sinyallerini verilmiştir.⁷

Hazar'a kıyısı olan beş ülke 2002 yılında Aşkabat'ta bir araya gelmişler ve bu zirvede kayda değer bir gelişme sağlanamamıştır.⁸ İlk zirveden çıkan ortak bildirim maddeleri şunlardır:

1. Hazar'da egemenlik beş kıyıdaş ülkenindir.
2. Hazar'a kıyıdaş ülkeler, içlerinden herhangi birine yönelik saldırı düzenlemek amacı taşıyan yabancı bir güce topraklarında bulunma ya da bu topraklardan saldırı düzenleme imkanını ve iznini vermezler.
3. Hazar'da, kıyıdaş beş ülkenin bayrağını taşıyan gemiler dolaşabilir.
4. Ana hedef ekonomik ilişkileri geliştirmektir.

2007 yılında Tahran'da gerçekleştirilen zirvede de Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün belirlenmesi konusunda pek fazla ilerleme kaydedilememiştir.

Hazar'ın hukuki statüsü ile ilgili temel anlaşmazlık noktasının Hazar'ın göl veya deniz olarak kabul edilmesi olduğu görülmektedir. Kıyıdaş ülkeler, bu konuda farklı pozisyonlar almışlardır.

Rusya, Soğuk Savaşın sona ermesini izleyen yıllarda Hazar'ın statüsü konusunda belirsizliği tercih etmiştir. Fakat 1990'ların ikinci yarısından itibaren kıyıdaş ülkelerle ikili anlaşmalar yapma yoluna gitmiş, bu şekilde kendi sektöründeki enerji kaynaklarından faydalanmayı hedeflemiştir.⁹ 2000 yılında Putin'in Başkan olmasından sonra Rus dış politikasında enerji konusu daha da önem kazanmıştır.¹⁰

7 Zimnitskaya, Geldern, "a.g.m.", s. 10.

8 Zimnitskaya, Geldern, "a.g.m.", s. 12.

9 Zimnitskaya, Geldern, "a.g.m.", s. 10.

10 S. Mohsin Hashim, "Power-loss or power-transition? Assessing the limits of using the energy sector in reviving Russia's geopolitical stature", **Communist and Post-Communist Studies**, s. XLIII, (2010), s. 263.

İran, 1990'lı yılların başında Hazar'ın statüsünün belirlenmesi konusunda Rusya'dan daha istekli olmasına karşın ilerleyen yıllarda bu istekliliğinin devam etmediği görülmektedir. Rusya'nın, yaptığı bir anlaşmayla Azerbaycan petrolünü uluslararası pazarlara taşıyacak boru hatları projelerinde pay alması, İran'ın ise ABD'nin Azerbaycan'a yaptığı baskı sebebiyle bu projeden pay alamamasının¹¹ İran'ın Hazar'ın statüsünün belirlenmesi konusunda ayak sürmeye başlamasının arkasında yatan sebeplerden biri olduğu düşünülmektedir. İran'ın Hazar'ın statüsü konusunda çözümsüzlüğü tercih etmesinin arkasında yatan bir diğer sebebin muhtemel bir mutabakatta İran'a düşecek olan sektörde hidrokarbon rezervlerinin İran'ın Basra Körfezi'nde sahip olduğu rezervlerle karşılaştırıldığında oldukça az olmasıdır.

Azerbaycan, bağımsızlığını elde ettikten sonra kalkınmasını hızlandırmak için sahip olduğu zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarını olabildiğince kısa sürede uluslararası pazarlara ulaştırmak istemiştir.¹² Bu sebeple, Hazar'ın hukuki statüsünün en kısa sürede belirlenmesi için çaba göstermiştir. Hazar'ın nihai statüsünün belirlenmesinin önünde bir takım siyasi engeller olduğunu gören Azerbaycan, bir taraftan kıyıdaş ülkelerle ortak bir zemin arayışına devam ederken, bir taraftan da ikili anlaşmalarla petrol ve doğalgazının uluslararası piyasalara ulaştırılması önündeki engelleri aşmaya çalışmıştır. Bu amacına ulaşmak için ABD gibi küresel ve Türkiye gibi bölgesel aktörlerle işbirliği içine girerek Bakü-Tiflis-Ceyhan Projesi'ni hayata geçirmiştir. Azerbaycan, Hazar'da kendi sektörüne düşen kısmını anayasasında Azerbaycan'ın toprağı olarak tanımlamıştır. Bununla beraber, özellikle Türkmenistan ve İran ile nihai bir anlaşmaya varılabilmiş değildir.

Türkmenistan, Kazakistan'ın 1970'de SSCB zamanında yapılan paylaşımın kabul edilmesi teklifine olumlu yaklaşmıştır. Bu teklifin Rusya tarafından reddedilmesinden sonra kesin bir politika belirlememiştir. Türkmenistan, Rusya

11 Akdemir, "a.g.m.", s. 79.

12 Aitor Ciarreta, Shahriyor Nasirov, "Development Trends in the Azerbaijan Oil and Gas Sector: Achievements and Challenges", **Energy Policy**, s. XL, (2012), s. 283.

ve Kazakistan arasında yapılan anlaşmalardan sonra ise İran'a yakın politikalar izlemeye başlamıştır. Türkmenistan, İran gibi Azerbaycan'ın Hazar'daki sektör belirleme usulüne karşı çıkmaktadır. Azerbaycan ve Türkmenistan, sektör belirleme usulü olarak ortay hat prensibini kabul ettiklerini deklare etmiş olmalarına rağmen görüş ayrılığı Türkmenistan'ın matematiksel usulü, Azerbaycan'ın ise kıyıda kıyıya ölçüm usulünün uygulanmasını tercih etmesidir.

Kazakistan da bağımsızlığını elde ettiği tarihten itibaren Azerbaycan gibi Hazar'ın hukuki statüsünün bir an önce belirlenmesini ve böylece sahip olduğu zengin doğalgaz ve petrol kaynaklarını bir an önce uluslararası piyasalara pazarlamayı hedeflemiştir. Kazakistan, Hazar'ın hukuki statüsü ile ilgili ilk teklifi yapan ülke olmuş, Sovyetler Birliği zamanında 1970 yılında yapılan paylaşımın kabul edilmesini teklif etmiştir. Kazakistan'ın Hazar'a en fazla kıyısı olan devlet olması ve kendi sektöründe çok zengin petrol rezervlerine sahip olması Kazakistan'ı çözüme yönlendiren faktörler olarak gösterilmektedir. Kazakistan, beş kıyıdaş ülkenin de üzerinde uzlaşacakları bir çözümün uzak olduğundan hareketle ikili anlaşmalara ağırlık vermiştir. Kazakistan, Rusya ve Azerbaycan ile bu anlamda ikili anlaşmalar yapmıştır. Rusya ile yapılan anlaşmaya rağmen iki ülke arasında sorunlar tümüyle halledilmiş değildir.

Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesi, Hazar'da bulunan hidrokarbon rezervlerinin paylaşımında belirleyici olacaktır. Bu bağlamda, Hazar'ın göl veya deniz olarak kabul edilmesi son derece önem arz etmektedir.¹³ Her kıyıdaş ülke kendine düşen payın fazla olacağı bir hukuki statünün kabul edilmesini talep etmektedir.

Hazar Havzası ve Boru Hattı Projeleri

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Orta Asya ve Kafkasya'da birçok ülkenin bağımsızlıklarını kazanmasından sonra petrol ve doğalgaz rezervleri bakımından çok zengin olan Hazar Havzası, küresel ve

13 Zimmitskaya, Geldern, age., s. 2.

bölgesel aktörlerin etkinlik mücadelesine giriştikleri bir bölge haline gelmiştir. Daha önceki yüzyıllarda İngiltere ve Rusya arasında yaşanan “Büyük Oyun”a benzer şekilde “Yeni Büyük Oyun”un bölgede başladığı ifade edilmektedir.¹⁴ Küresel ve bölgesel aktörler, Hazar Havzası’nda bulunan zengin doğalgaz ve petrol kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılması için kendi çıkarları doğrultusunda geliştirdikleri boru hattı projelerini hayata geçirmeye çalışmaktadırlar.

Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Boru Hattı Projesi, Azerbaycan’ın zengin petrol kaynaklarını Türkiye üzerinden Avrupa pazarına ulaştırmak için geliştirilmiş bir projedir. Esasında ilk aşamada Azerbaycan petrolünün Ermenistan üzerinden Türkiye’ye ulaştırılması, daha sonra Türkiye üzerinden Avrupa pazarlarına ulaştırılması planlanmıştı. Fakat Ermenistan’ın Dağlık Karabağ’ı işgal etmesinden sonra Gürcistan seçeneği gündeme gelmiştir. Gürcistan’ın bağımsızlığını kazanmasından sonra izlediği dış politikanın ana öğelerinden birinin batı ile ilişkileri geliştirmek olması Gürcistan’ın bu projeye çok sıcak yaklaşmasına neden olmuştur. Ekonomik ve jeostratejik getiriler BTC Projesi’nin Gürcistan için önemini arttıran diğer faktörler olmuşlardır.

BTC Petrol Boru Hattı Projesi için çalışmalara 1994 yılında başlanmıştır. Projenin tamamlanması safhasında bir takım siyasi ve ekonomik aksaklıklar yaşansa da 2006 yılında Ceyhan’dan ilk petrol tankerlere yüklenmiştir. Hat, toplam 1768 km uzunluğa sahip olup, 3,9 milyar \$’a mal olmuştur.¹⁵ BTC hattı, Bakü-Novorossisk ve Bakü-Supsa Boru Hatları’ndan taşınan petrol miktarının azalmasına yol açmıştır. BTC hattının faaliyete geçmesinden önce yıllık günlük 0,15milyon varil petrol taşımak üzere yenilenen Bakü-Novorossisk boru hattı¹⁶, BTC’nin faaliyete geçmesinden sonra bu rakama hiç ulaşamamıştır. Rusya Küresel Sorunlar Enstitüsü Başkanı Mihail Delyagin, BTC’yi, ABD’nin, Kafkasya’yı Rusya’dan stratejik anlamda koparmak amacıyla hayata geçirdiği

14 Dina Rome Spechler, Martin C. Spechler, “Uzbekistan among the Great Powers”, **Communist and Post-Communist Studies**, s.XLII, (2009) s. 366.

15 Ciarreta, Nasirov, “a.g.m.”, s. 287.

16 Ciarreta, Nasirov, “a.g.m.”, s. 287.

bir proje olarak nitelendirmektedir. Kafkasya'da bağımsızlıklarını yeni kazanan cumhuriyetlerin ekonomik olarak gelişmelerinin Rusya'nın Kafkasya üzerindeki hakimiyet alanını daralttığı savunulmaktadır.

BTC Boru Hattı'nın başarılı olarak hayata geçirilmesi ve Bakü'de işletilme potansiyeline sahip Şahdeniz II doğalgaz rezervinin keşfinden sonra BTC Petrol Boru Hattı'na paralel ve Erzurum çıkışlı bir proje olan BTE Doğalgaz Boru Hattı Projesi gündeme gelmiştir. BTE Hattı'nın inşa aşaması, BTC'nin inşa süresine nispeten oldukça kısa bir süre olan iki senede tamamlanmıştır. BTE Projesi 2004'de başlanılarak 2006'da bitirilmiştir. 2009'da hattın yıllık kapasitesi 6,6 milyar metreküpe çıkmıştır. Hattın uzunluğu 684 kilometredir.¹⁷ BTE Hattı, Türkiye'nin gaz ihtiyacını karşılamının yanı sıra Avrupalı ülkelerin de destek verdiği Nabucco Projesi'nin bir parçası olarak görülmektedir.

Nabucco Projesi, sadece Hazar Havzası doğalgazının değil, Ortadoğu doğalgazının da Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınmasını hedefleyen bir projedir. BTE Hattı'nın devamı olarak Erzurum'dan başlayan hat Türkiye'den sonra sırasıyla Bulgaristan, Romanya ve Macaristan'dan geçerek Avusturya'da bulunan büyük hat şebekesine eklenerek Avrupa gaz sistemine dahil olacaktır. Nabucco Boru Hattı'nın sadece BTE Hattı'ndan gelen gazı değil, Mısır, Irak, İran, Türkmenistan, Katar gibi ülkelerden gelen gazı da Avrupa'ya taşınması hedeflenmektedir. Rusya, projenin fizibilitesini azaltmak için Nabucco'ya gaz sağlaması muhtemel olan ülkelerle uzun vadeli enerji anlaşmaları yapma yoluna gitmiştir. Yine bu amaçla Rusya, Nabucco'nun pazarı olan Avrupa'ya enerji sağlamak için Kuzey ve Güney Akım Projeleri'ni geliştirmiştir. Rusya'nın Nabucco Projesi'nin gerçekleştirilmesini engellemek için attığı bu adımların projenin gelişimini yavaşlatmış olsa da orta ve uzun vadede gerçekleştirilmesini engelleyemeyeceği savunulmaktadır.

Rusya'nın, SSCB zamanından kalma geniş bir gaz dağıtım şebekesi bulunmaktadır. Bu şebekenin en önemli ayaklarından biri Ukrayna'dan geçen boru hatlarıdır. Rusya, Soğuk Savaş sonrası Avrupa'ya göndereceği gaz için

17 Gareth M. Winrow, "Turkey and the East-West Gas Transportation Corridor", **Turkish Studies**, vol V, no. 2, (Summer 2004), s. 30.

Ukrayna'dan geçen boru hattını kullanmıştır. Ukrayna ile Rusya arasında 2006 ve 2009 yıllarında gaz fiyatı konusunda anlaşmazlık yaşanmış ve bu Rusya'nın Avrupa'ya gaz sevkiyatının durmasına sebep olmuştur.¹⁸ Bu durum Rus ekonomisine ve Rusya'nın güvenilirliğine oldukça fazla zarar vermiştir. Bu tecrübeyi tekrar yaşamak istemeyen Rusya, Güney ve Kuzey Akım Projeleri'ni geliştirerek Ukrayna'yı by-pass etmeyi hedeflemiştir. Güney Akım Projesi çerçevesinde döşenecek boru hatlarının Karadeniz'in altından geçerek Bulgaristan'a, oradan da Yunanistan ve Adriyatik üzerinden İtalya'ya ulaşması planlanmaktadır. Projenin 2015'te bitirilmesi beklenmektedir. Projeye yıllık 63 milyar metreküp gaz taşınması hedeflenmektedir. Kuzey Akım Projesi ile Rus doğalgazının Baltık Denizi'nin altından Almanya'ya ulaştırılmasını hedeflenmiştir. Projeye yıllık 55 milyar metreküp gaz taşınması hedeflenmiştir.¹⁹

Rusya, Türkiye'nin Ermenistan'la Cumhurbaşkanı düzeyinde gerçekleştirdiği görüşmeleri kullanarak Azerbaycan'la Şah Deniz II doğalgaz alanından gaz satın almak üzere anlaşma yoluna gitmiştir. Rusya, bu şekilde nüfuz alanındaki gaz rezervlerini yaptığı anlaşmalar yoluyla tekeline almaya çalışmaktadır. Türkiye de bu sahalardan önemli miktarlarda gaz alımı anlaşmaları yapmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Türkiye, Azerbaycan ile beraber Trans Anadolu Doğalgaz Projesi (TANAP)'ni geliştirmiştir. TANAP, Nabucco'ya benzer şekilde Azerbaycan doğalgazını Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaştıracak bir projedir. Projenin hayata geçirilmesi ile boru hattından yıllık yaklaşık 16 milyar metreküp gaz taşınması hedeflenmektedir. Daha sonraki aşamalarda ise boru hattının Yunanistan ve Bulgaristan'a doğru uzatılması ve oradan da diğer Avrupa ülkelerine ulaştırılması hedeflenmektedir.²⁰

18 Erkan Erdoğan, "Bypassing Russia: Nabucco Project and its Implications for the European Gas Security", **Renewable and Sustainable Energy Reviews**, s. XIV, (2010), s. 2937.

19 Rafael Fernándeş, Enrique Palazuelos, "The Future of Russian Gas Exports to East Asia: Feasibility and Market Implications Futures", **Futures**, s. XLIII, (2011), s. 1074.

20 İlhan Oğuz Akdemir, Veysel Kuşçu, "Küresel Enerji Eksenleri ve Türkiye'nin Coğrafi Konumu", **Marmara Coğrafya Dergisi**, s. 26, (Temmuz-2012), s. 89.

Hazar'ın batısındaki doğalgaz ve petrolü Türkiye'ye ve uluslararası piyasalara ulaştırmak için geliştirilen BTC ve BTE Projeleri hayata geçirilmiştir. Bu projeler geliştirilirken, bu boru hatlarının Hazar'ın doğu yakasında bulunan ülkelerin doğalgaz ve petrolünü de taşıması planlanmıştır.²¹ Hazar'ın dibine dönecek Trans-Hazar Boru Hattı ile Türkmenistan ve Kazakistan doğalgazının ve petrolünün BTC ve BTE üzerinden uluslararası pazarlara ulaştırılması hedeflenmiştir. Trans-Hazar projesi, Hazar'ın hukuki statüsü hususunda Hazar'a kıyıdaş ülkelerin nihai bir mutabakata varamamalarından dolayı uygulamaya geçirilememiştir.

Trans Hazar Projesi'nin gerçekleştirilememesi sebebiyle Kazakistan ve Türkmenistan, hidrokarbon rezervlerini Uzak Doğu pazarlarına taşıyacak boru hattı projelerine sıcak bakmaya başlamışlardır. Hızla büyüyen ekonomisi için artan enerji ihtiyacını karşılamak için dünyanın dört bir yanında yatırımlar yapan Çin, Kazakistan ve Türkmenistan ile anlaşmalar imzalamıştır. Türkmenistan'la doğalgaz, Kazakistan ve Rusya ile de petrol boru hattı projeleri için mutabakata vararak boru hattı projeleri geliştirmiş ve bu projeleri oldukça kısa bir sürede bitirerek faal hale getirmiştir. Türkmenistan-Çin Doğalgaz Boru Hattı 2009 yılında tamamlanarak faal hale geçmiştir. Hattın uzunluğu 8704 km olup yıllık kapasitesi ilk etapta 30 milyar metreküptür.²²

Çin, Kazakistan'la da petrol boru hattı projesi ile ilgili olarak 2006 yılında mutabakata varmış, projeyi 2011 yılında tamamlayarak faal hale getirmiştir. Hattın uzunluğu 3000 km olup yıllık kapasitesi ilk aşamada 50 milyon ton olarak planlanmıştır.²³

21 Randall. Newnham, "Oil, Carrots, and Sticks: Russia's Energy Resources as a Foreign Policy Tool", **Journal of Eurasian Studies**, s. 2, (2011), s. 138.

22 <http://enerjienstitusu.com/2012/12/31/cin-turkmenistan-dunyanin-en-uzun-dogalgaz-boru-hatti/>, (erişim tarihi: 10.06.2013)

23 Guliyev, Akhrarkhodjaeva, "a.g.m.", s. 3174

Boru Hattı Projeleri ve Hazar Havzasının Jeekonomisi ve Jeopolitiliği

Hazar Havzası, Soğuk Savaş süresince Sovyetler Birliği'nin kontrolü altında kalmıştır. SSCB'nin dağılmasıyla beraber bölgede birçok ülke bağımsızlıklarını kazanmış ve Hazar Denizi'ne kıyıdaş ülke sayısı beşe çıkmıştır. Hidrokarbon rezervleri bakımından dünyanın en zengin bölgelerinden biri olan Hazar Havzası, küresel ve bölgesel aktörlerin enerji güvenlikleri açısından son derece önemli bir bölge haline gelmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya Federasyonu'nun yakın evre olarak gördüğü bölgeler arasında Hazar Havzası'nın da bulunması bölgede ABD ve AB gibi küresel aktörler ve Rusya arasında etkinlik mücadelesi başlatmıştır. Küresel ve bölgesel aktörler arasında başlayan bu etkinlik mücadelesi daha önceki yüzyıllarda İngiltere ve Rusya arasında yaşanan "Büyük Oyun"a benzetilmiş ve "Yeni Büyük Oyun" olarak tanımlanmıştır.

ABD ve batılı lkeler, Hazar Havzası'nda etkinliklerini arttırabilmek için bölgede bağımsızlıklarını yeni kazanan ülkelerle güçlü tarihi ve kültürel bağlara sahip olan Türkiye ile işbirliği yapmışlardır.²⁴ Bağımsızlığını yeni kazanan ve ekonomik kalkınmalarını hızlandırmak için zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarını uluslararası piyasalara pazarlamak isteyen bölge ülkeleri, bu amaçla Türkiye gibi bölgesel aktörlerle ve ABD ve AB gibi küresel aktörlerle işbirliği arayışına girmişlerdir. Bölge hidrokarbon rezervlerinin uluslararası piyasalara ulaştırılması için petrol ve doğalgaz boru hattı projeleri geliştirilmiştir. Bu projelerin temel amaçlarından biri bölgedeki enerji kaynaklarının Rusya'ya bağımlı olmadan Rusya toprakları dışındaki güzergahlardan uluslararası pazarlara ulaştırılması olmuştur.

Bölgede petrol ve doğalgaz kaynakları açısından en zengin ülkelerden biri Azerbaycan'dır. Bağımsızlığını kazanmasının ardından ekonomik kalkınmaya öncelik veren Azerbaycan, bunu gerçekleştirmek için petrol ve

24 Ahmet ztrk, "From Oil Pipelines to Oil Straits: The Caspian Pipeline Politics and Environmental Protection of the Istanbul and the Canakkale Straits", **Journal of Southern Europe and the Balkans**, vol. IV, no. 1, (2002), s. 66.

doğalgaz rezervlerini bir an önce uluslararası piyasalara pazarlamak istemiş, bu yüzden de Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün belirlenmesi için yoğun çaba göstermiştir. Bunun gerçekleşmesinin önünde engeller olduğunu görerek Rusya ve Kazakistan ile ikili anlaşmalar yapma yoluna gitmiştir. Azerbaycan, batılı ülkelerin ve Türkiye'nin desteğini alarak Bakü-Tiflis-Ceyhan Projesi'ni geliştirmiş ve hayata geçirmiştir.

Soğuk Savaş sonrasında güvenlik algılamaları ciddi şekilde değişen ve dış politikasını yeniden şekillendirmek isteyen Türkiye için Hazar Havzası'nda bağımsızlığını kazanan ve Türkiye ile birçok kültürel ve tarihi bağları olan bölge ülkeleri Türkiye'nin bölgesel güç niteliğini pekiştirmek için fırsat olarak görülmüşlerdir. Türkiye, bir taraftan bölge ülkeleri ile kültürel, siyasal ve ekonomik ilişkilerini geliştirirken, bir taraftan da bölgedeki zengin enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılması için geliştirilen projelerde önemli roller oynamıştır. Bu şekilde hem bölge ülkelerinin ekonomik kalkınmasına destek olunması hem de Türkiye'nin jeostratejik önemini artırılması hedeflenmiştir. BTC, bu anlamda ilk geliştirilen ve başarılı bir şekilde hayata geçirilen proje olmuştur.

Rusya, Yakın Çevre politikası çerçevesinde bölgeye özel önem vermektedir. Askeri Doktrin çerçevesinde Kafkasya'da her zaman asker bulunduracağını deklare etmiştir. Rusya, bölgedeki hidrokarbon rezervlerinin kendi toprakları dışında bir güzergahtan uluslararası piyasalara taşınmasını sağlayacak boru hattı projelerine sıcak bakmamıştır. BTC Boru Hattı faaliyete geçmeden önce Bakü-Novorossisk Petrol Boru Hattı'nı faaliyete geçirmiştir. Novorossisk limanından yüklenen tankerlerin Boğazlar'dan geçmesi ve Boğazlar'dan geçen tankerlerin yarattığı çevre felaketi tehlikesi sebebiyle Rusya ile Türkiye birçok uluslararası platformda karşı karşıya gelmişlerdir.²⁵ Rusya, tankerlerin Boğazlar'dan geçmesine karşı düzenlemeler yapmak isteyen Türkiye'nin bu politikayı, BTC Boru Hattı'nın fizibilitesini ve kendi jeostratejik önemini arttırmak için izlediğini savunmuştur.

25 Öztürk, "a.g.m.", s. 58.

Rusya'nın da diğer Hazar ülkeleri gibi kendi topraklarında bulunan hidrokarbon rezervlerini uluslararası pazarlara ulaştırmaya çalıştığı görülmektedir. Rusya, kendi rezervlerini pazarlarken SSCB zamanından kalan mevcut gaz dağıtım şebekesini etkili bir şekilde kullanmaktadır. 2009 yılında Rusya ile Azerbaycan arasında yapılan bir anlaşmayla Azerbaycan gazının önemli bir kısmının Rusya'nın dağıtım şebekesi üzerinden uluslararası pazarlara ulaştırılmasına karar verilmiştir.²⁶ Diğer ülkeler de Rusya ile buna benzer anlaşmalar yapmışlardır. Türkmenistan ve Kazakistan, petrol ve doğalgaz rezervlerini Rusya dışındaki bir güzergahtan uluslararası piyasalara ulaştırmak istese de Hazar'ın statüsünün belirlenememesi Hazar Denizi'nin altından geçecek boru hattı projeleri önünde engel oluşturmaktadır.

Esasen BTC ve BTE Projeleri, Trans-Hazar Boru Hattı Projesi düşünülerek tasarlanmış, Türkmenistan ve Kazakistan'dan gelecek olan doğalgaz ve petrolün BTC ve BTE aracılığıyla Avrupa pazarına ulaştırılması hedeflenmişti. Hazar Denizi'nin nihai hukuki statüsünü belirlenememesi ve ülkeler arasındaki anlaşmazlıklar bunun gerçekleştirilmesini engellemiştir.

Trans-Hazar Projesi'nin hayata geçirilememesi BTC Hattı'nı ve dolayısıyla Azerbaycan'ın politikalarını olumsuz etkilediği gibi Kazakistan ve Türkmenistan'ın sahip oldukları enerji kaynaklarını Rusya dışındaki bir güzergahtan Avrupa pazarına ulaştırmalarını engellemiş, bu ülkeler Rusya ile anlaşma yoluna gitmek zorunda kalmıştır. Kazakistan ve Türkmenistan, enerji kaynaklarını Çin başta olmak üzere Uzak Doğu pazarlarına ulaştıracak projelere sıcak bakmışlardır. Hızla büyüyen ekonomisi için enerji ihtiyacı hızla artan Çin, Hazar Havzası'ndaki zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarını Çin'e taşımak için boru hattı projeleri geliştirmiş ve bunları hızla hayata geçirmiştir. İran güzergahı Kazakistan ve Türkmenistan için bir başka seçenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla beraber ABD'nin İran üzerinden geçecek boru hatlarına güçlü şekilde muhalefet etmesi bu projelerin önündeki en önemli engel olarak görülmektedir. Hindistan ve Pakistan gibi ekonomik potansiyeli

26 Hashim, "a.g.m.", s. 270.

ve enerji talebi yüksek ülkeler de Hazar'daki hidrokarbon rezervlerini topraklarına taşımak için projeler geliştirmektedirler.²⁷

Bölge ülkeleri arasındaki problemler Hazar Havzası enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara taşınması için geliştirilebilecek projeler önünde teşkil etmektedirler. İran topraklarında yaşayan 25-30 milyon Azeri kökenli İran vatandaşı, İran ile Azerbaycan arasında güven tesis edilmesini güçleştiren bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. Hazar Denizi'nin hukuki statüsü konusunda iki ülke arasında meydana gelen görüş ayrılıkları iki ülke arasındaki işbirliği olanaklarını kısıtlamaktadır.

İran'ın Türkmenistan ile ilişkileri nispeten daha iyi bir düzeyde devam etmektedir. Türkmenistan, İran'la en uzun sınırı paylaşan Türki cumhuriyettir. İki ülke arasında bulunan dağlar doğal sınırı oluşturmaktadır ve iki ülke arasındaki ilişkilerin nispeten daha istikrarlı bir düzeyde oluşmasına katkıda bulunmuştur. Türkmenistan doğalgazının İran üzerinden Türkiye'ye ulaştırılması için bir swap (takas) anlaşması yapılmış²⁸, fakat İran'ın Türkmenistan gazını düşük fiyattan alıp Türkiye'ye daha yüksek bir fiyattan satmak istemesi üzerine bu anlaşma hayata geçirilememiştir.

AB, Hazar Havzası'ndaki zengin hidrokarbon rezervlerine ilgi duyan diğer bir önemli aktördür. AB, enerji alanında Rusya'ya bağımlılığını azaltarak enerji güvenliğini arttırmak istemekte, bu yüzden Rusya toprakları dışındaki bir güzergahtan geçecek boru hattı projelerine destek vermektedir. Nabucco Projesi, AB'nin destek verdiği projelerden biri olmuştur. Nabucco Projesi ile sadece Hazar Havzası enerji kaynaklarının değil Orta Doğu'daki enerji kaynaklarının da Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınması hedeflenmiştir. Rusya, enerji boyutunda sahip olduğu etkinliği kaybetmemek için Nabucco'ya alternatif olarak Güney Akım Projesi'ni geliştirmiştir. Ayrıca Ukrayna ile yaşanan problemlerden sonra Rusya'dan Avrupa ülkelerine yapılan sevkiyatın

27 Spechler, "a.g.m.", s. 370.

28 Dorian, "a.g.m.", s. 546.

sekteye uğraması Rusya'yı Kuzey Akım Projesi'ni geliştirmeye itmiştir.²⁹ Rusya, Almanya ile işbirliği yaparak bu projeyi kısa sürede hayata geğirmiş ve Avrupa'nın enerji alanında Rusya'ya olan bağımlılığının devam etmesini sağlamıştır.

Kuzey ve Güney Akım Projeleri, Hazar'daki enerji kaynaklarının Rusya dışındaki bir güzergahtan Avrupa'ya taşınmasının sağlayacak Nabucco gibi projelerin fizibilitelerini azaltmışlardır. Türkmenistan ve Azerbaycan gibi Nabucco Projesi'ne gaz temin etmesi beklenen ülkelerin Rusya ile uzun vadeli anlaşmalar imzalamaları Nabucco Projesi'nin fizibilitelerini azaltan diğer gelişmeler olmuşlardır.

Bölgede geliştirilen en son boru hattı projesi TANAP olmuştur. Azerbaycan'ın şahdeniz II gaz sahasındaki doğalgazının ve Hazar'ın doğu yakasındaki doğalgaz rezervlerinin TANAP Projesi ile Türkiye'ye taşınması planlanmaktadır. Bu proje ile Türkiye hem enerji güvenliğini artırmayı hedeflemektedir.

Sonuç

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Hazar Havzası'nı da içine alan Avrasya coğrafyasında birçok ülke bağımsızlığını kazanmıştır. Soğuk Savaş süresince Sovyetler Birliği'nin kontrolü altında bulunan Hazar Denizi'ne kıyıdaş ülke sayısı ikiden beşe çıkmıştır. İnan ve Rusya'ya ek olarak bağımsızlıklarını yeni kazanan Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan, Hazar Denizi'ne kıyıdaş ülkeler haline gelmişlerdir. Bölgedeki zengin petrol ve doğalgaz kaynakları, Soğuk Savaş sonrası daha da önem kazanan enerji güvenliği bağlamında bölgesel ve küresel aktörlerin ilgi odağı haline gelmişlerdir. Küresel ve bölgesel aktörler, kendi çıkarları doğrultusunda petrol ve doğalgaz boru hattı projeleri geliştirmiş ve bunları hayata geçirmeye çalışmışlardır. Küresel ve bölgesel aktörler arasında Hazar Havzası'nda etkinlik mücadelesi yaşanmaya başlanmıştır.

29 Akdemir, "a.g.m.", s. 74.

Önceki yüzyıllarda yaşanan “Büyük Oyun”a benzer şekilde bölgede “Yeni Büyük Oyun”un başladığı savunulmuştur.

Bölgede bağımsızlığını yeni kazanan Türki cumhuriyetlerle birçok tarihi, kültürel, dilsel ve dini bağları bulunan Türkiye, Hazar Havzası ve Avrupa pazarı arasındaki coğrafi konumunun da yardımıyla bu yeni oyunun en önemli aktörlerinden biri haline gelmiştir. Türkiye, bir taraftan bölge hidrokarbon kaynaklarını Rusya toprakları dışındaki bir güzergahtan uluslararası pazarlara ulaştırmak için geliştiren projelerde ABD ve Avrupa ülkeleri ile işbirliği yaparak doğu-batı enerji hattının anahtar ülkelerden biri haline gelmeye çalışırken, bir taraftan da Rusya ile farklı projeler geliştirerek kuzey-güney enerji hattının anahtar ülkelerden biri olmaya çalışmıştır. Türkiye, izlediği bu politikalarla bölgede ön önemli enerji kavşaklarından biri haline gelmeyi hedeflemiştir.

Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Tiflis-Erzurum, Nabucco, Trans-Anadolu, Trans-Hazar, Güney Akım, Türkmenistan-Çin ve Kazakistan-Çin Boru Hattı Projeleri, bölge petrol ve hidrokarbon rezervlerini uluslararası pazarlara taşımak için geliştirilen projelerden bazılarıdır. Geliştirilen tüm bu projelerin hayata geçirilmesi için küresel ve bölgesel aktörler arasında yaşanan “Yeni Büyük Oyun”, siyasal, ekonomik ve askeri boyutlarıyla devam etmektedir ve Hazar Havzası jeoeconomisini ve jeopolitiğini, Hazar Havzası’nı uluslararası politikanın en önemli gündemlerinden biri haline getirecek değiştirmiştir. Enerji güvenliğinin öneminin her geçen gün artmaya devam etmesi sebebiyle, bölge ülkelerinin ve bölgedeki enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara taşınması için geliştirilen boru hatlarının geçtiği güzergahlardaki ülkelerin jeoeconomik ve jeostratejik önemlerinin daha da artması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- AKDEMİR, İlhan Oğuz, “Global Energy Circulation, Turkey’s Geographical Location and Petropolitics”, **Procedia Social and Behavioral Sciences**, s. XIX, (2011), s. 71-80.
- AKDEMİR, İlhan Oğuz, KUŞÇU, Veysel, “Küresel Enerji Eksenleri ve Türkiye’nin Coğrafi Konumu”, **Marmara Coğrafya Dergisi**, s. 26, (Temmuz-2012), s. 82-107.
- CİARRETA, Aitor, NASİROV, Shahriyor, “Development Trends in the Azerbaijan Oil and Gas Sector: Achievements and Challenges”, **Energy Policy**, s. 40 (2012), s. 282-292.
- CORRELJE, Aad, LİNDE, Cobi van der, “Energy Supply Security and Geopolitics: A European Perspective”, **Energy Policy**, s. XXXIV, (2006), s. 532-543.
- DWİVEDİ, Ramakant, “China’s Central Asia Policy in Recent Times”, **China and Eurasia Forum Quarterly**, vol. IV, no. 4 (2006) p. 139-159.
- ERDOĞDU, Erkan, “Bypassing Russia: Nabucco Project and its Implications for the European Gas Security”, **Renewable and Sustainable Energy Reviews**, s. 14, (2010), s. 2936-2945.
- FERNA NDEZ, Rafael, Enrique Palazuelos, “The Future of Russian Gas Exports to East Asia: Feasibility and Market Implications Futures”, **Futures**, s. 43, (2011), s. 1069-1081.
- GULİYEV, Farid, AKHRARKHODJAEVA, Nozima, “The Trans-Caspian Energy Route: Cronyism, Competition and Cooperation in Kazakh Oil Export”, **Energy Policy**, s. XXXVII, (2009), s. 3171-3182.
- HASHİM, S. Mohsin, “Power-Loss or Power-Transition? Assessing the Limits of Using the Energy Sector in Reviving Russia’s Geopolitical

Stature”, **Communist and Post-Communist Studies**, s. 43, (2010), s. 263-274.

- NEWNHAM, Randall, “Oil, Carrots, and Sticks: Russia’s Energy Resources as a Foreign Policy Tool”, **Journal of Eurasian Studies**, s. 2, (2011), s. 134-143.
- ÖZTÜRK, Ahmet, “From Oil Pipelines to Oil Straits: the Caspian Pipeline Politics and Environmental Protection of the Istanbul and the Canakkale Straits”, **Journal of Southern Europe and the Balkans**, vol. IV, no. 1, (2002), s. 57-74
- SPECHLER, Dina Rome, SPECHLER, Martin C., “Uzbekistan among the Great Powers”, **Communist and Post-Communist Studies**, s. 42, (2009) s. 353-373.
- WINROW, Gareth M., “Turkey and the East-West Gas Transportation Corridor”, **Turkish Studies**, vol. V, no. 2, (Summer 2004), pp. 23-42.
- ZİMNİTSKAYA, Hanna, GELDERN, James von, “Is the Caspian Sea a Sea; and Why does it Matter?”, **Journal of Eurasian Studies**, s. 2, (2011), s. 1-14.